

Müjdə ver, ikrah oyatma. Asanlaşdır, çətinləşdirmə.

Kitabın sahibi: _____

Oxu tarixi: _____

HARADAN BAŞLAMALI

ŞAHİN HƏSƏNLİ

Redaktorlar: Emin İMANLI
Azad YAŞAR

Korrektor: Turac ELDARQIZI

Yekun oxunuş: Toğrul MUSAYEV

Tərtibatçı: İsmayıl SÜLEYMANLI

Cildin dizayneri: Ramin HƏSƏNƏLİZADƏ

Şahin Həsəni
HARADAN BAŞLAMALI

Bakı, "İrşad" Nəşriyyatı – 2023, 200 səh. / III nəşr

© Şahin Həsəni / 2020

© Parlaq İmzalar MMC / 2020

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayımlanması qadağandır.

DQİDK-nin 07.09.2020 tarixli DK-534/Ş
sayılı məktubu ilə nəşrinə razılıq verilmişdir.

İrşad Nəşriyyatı | 9

İRŞAD – Parlaq İmzalar MMC-yə məxsus markadır.

www.parlaqimzalar.az
irshad@parlaqimzalar.az
facebook.com/irshadkitab
instagram.com/irshadkitab
0559697259 / 0559897259

Mətbəə: "AVE PRINT" MMC
Çap tarixi: 24.03.2023
Sifariş: 04(18)/23

Mündəricat

Ön söz _____	7
Haradan başlamalı? _____	17
Təfəkkür _____	31
Özünütanıma _____	37
Ehtiyac _____	44
Məhəbbət _____	53
İnam _____	67
Şükür _____	73
Təxəyyül _____	80
Problemlərin kökü _____	88
İllüziya _____	96
Həyat qeyrəti _____	106
Çalışqanlıq _____	115
Reallıq hissi _____	126

Mənəviyyat və müqəddəsbaşlıq_____	136
Həyat proqramı _____	146
Peşmançılıq və qəm_____	168
Din_____	177
Allahın təmənnası _____	185

Ön söz

Uzun müddətdir, İslamın həyata baxışı ilə bağlı bir kitab yazmaq haqda düşünürdüm. Çünki yaşadığımız dövrdə insanlar xoşbəxtlik barədə mücərrəd mövzulara deyil, konkret göstərişlərə daha meyillidirlər. İslam fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq nəzəriyyəsi müstəvisində çox öyrənilsə də, bütün bu nəzəri bəhslərin sadə insanın həyatına nə kimi təsir göstərməsi haqda az danışılır, az yazılır. Təəssüf ki, İslamla bağlı araşdırmalar hələ də “kabinet fəlsəfəsi” ab-havasındadır. Bütün ontoloji və epistemoloji bəhslərin məişətimizlə əlaqəsi barədə sual hələ də öz həllini gözləyir.

Orta əsrlərin İslam dünyası böyük təlatümlərlə üzleşdi. Ərəb dilinin təkmilləşməsi, tərcümə hərəkatının geniş vüsət alması, antik fəlsəfə ilə tanışlıq, məzhəb qarşıdurmaları və siyasi çaxnaşmalar müxtəlif cərəyanların

Haradan başlamalı

meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Müxtəlif hüquq məktəbləri, fəlsəfi cərəyanlar, ezoterik təriqətlər formalaşdı. Orta əsrlərdə elmi dairələrdəki diskussiyalar qarşıdurmalara yol açsa da, praktiki bir əhəmiyyət kəsb etmədi. Nəticədə müsəlman dünyasında ehkamçılıq yarandı. Pis-yaxşı, məişətlə bağlı hansısa proqram təqdim edən yeganə cərəyan ehkamçılıq oldu. Ehkamçıların cəmiyyətdə yer tutmasının səbəbi fəlsəfi və ya irfani cərəyanlara qarşı daha möhkəm dəlillər gətirmələri yox, məhz sadə, konkret və praktiki qaydalar təqdim etmələri idi. Nəzəri təlimlər ona görə faydasız görünürdü ki, insanlar onları həyatda necə tətbiq edəcəklərini bilmirdilər. Beləcə, fəlsəfə və irfan marginallaşdı, müsəlman sivilizasiyası dini mətnlərin zahiri baxımdan oxunuşuna kökləndi. Bu isə islamsayağı materializm, bolşevik təfəkkür tərzinin qələbəsi demək idi. Həzrət Məhəmmədin tərəf müqabili olan və yenicə dövletçilik mərhələsinə qədəm qoyan orta əsr ərəb cəmiyyəti bir nümunəyə çevrildi, müsəlmanlar keçmişin əsarətinə düşdü. Ehkamçı təfəkkür uzun əsrlər boyu müsəlmanları sadəcə Mədinə cəmiyyətini yamsılamağa məhkum etdi, onların dinin ruhunu anlamasına və gələcəyə baxmasına imkan vermədi. Təsadüfi deyil ki, XVIII-XIX əsrlərdə böyük müsəlman imperiyaları asanlıqla Avropa müstəmləkəçilərinin təsirinə düşdü və müsəlmanların özləri haqda yüksək fikirləri sabun köpüyü kimi partladı. Müsəlmanlar praktiki məsələlərdə işğalçılarla heç cür ayaqlaşa bilmədilər.

XIX əsrin ortalarında İslam reformistləri meydana çıxdı, onlar Avropa modernizminə qarşı bir alternativ təqdim etməyə çalışırdılar. Digər yandan İslamın avropasayağı oxunuşuna köklənən, əgər belə demək mümkünsə, liberal islamçılar meydana gəldi. Lakin əksəriyyət yenə də özünü itirmək təhlükəsindən qorxan və ehkamçı prinsiplərdən möhkəm yapışan şəxslərdən ibarət idi. Müsəlman dünyası yenidən dirçəldi, nəzəri polemikalar yeni güc və nəfəs qazandı, hətta bu cərəyanlar siyasiləşsə də, nəzəriyyənin praktikada tətbiqi mövzusu yenə kölgədə qaldı. Vəziyyətin bu hala gəlməsinin əsas səbəblərindən biri – müsəlmanların böyük hissəsinin mühafizəkar mövqe tutması idi. İslam ənənəçi həyat tərzinə çevrilərək sadəcə keçmişin təqlidini təklif edirdi. Əxlaq, şəriət, ilahiyyət, hətta fəlsəfə belə keçmişin pəncəsindən qurtula bilmir və ümumbəşəriyyət, insanilik müstəvisində təqdim oluna bilmirdi.

Müasir insan Quranı anlamır, hədisi anlamır. Çünki din onun üçün sırf təqlidçiliyə çevrilib, keçmişin kororanə təqlidinin isə heç bir rəşional əsası ola bilməz. “Ata-babalarımız belə yaşayıb deyə, biz də belə yaşama-lıyıq” kimi bir düşüncə tərzı özünü əsla dođrudla bilməz. Bu düşüncəni elə ilk növbədə Quranın özü qəbul etmir, onu peyğəmbərlərə qarşı istifadə olunan başlıca dəlillərdən biri kimi təqdim edir.

Həzrət Məhəmməd səhralıqda, Yəmənle Suriyanı bir-ləşdirən ticarət yolu üzərində yerləşən Məkkə şəhərində

Haradan başlamalı

peyğəmbərlik etməyə başlayır. Məkkə Ərəbistandan kənardakı şəhərlərlə müqayisədə həm kiçik idi, həm də ərazisinin böyük hissəsi səhralıqdan ibarət idi. Bununla belə, Ərəbistanın həm dini, həm siyasi, həm də iqtisadi mərkəzi sayılırdı. Hər il həcc mövsümündə bura Ərəbistanın müxtəlif məntəqələrindən zəvvarlar gəlirdi. Yəmən və Suriyaya mal satmaq istəyənlər də bu şəhərə üz tuturdu. Nəhayət, ən nüfuzlu ərəb qəbiləsi sayılan Qureyş də burada yaşayırdı. Müasir dillə desək, Məkkə səhralıqdakı meqapolis idi. Bu səbəbdən məkkəlilər öz övladlarını ətraf qəbilələrə göndərirdilər ki, onların da adət-ənənələrini alırsa bilsinlər. Qureyşin nüfuzlu insanları bütün səhra ərəbləri üçün adil bir hakim rolunu oynayırdı. Amma burada dövlətçilik hələ formalaşmamışdı. Sistemləşmiş vahid din, bədii dil, hərbi-siyasi aristokratiya hələ yaranmamışdı. Lakin Qureyşin batini və zahiri hissələrə bölünməsi yoluyla artıq kübar cəmiyyətin ilk təməlləri atılmışdı. Batini Qureyş şəhərini idarə edən savadlı və zəngin kübar təbəqə idi. Həzrət Məhəmməd də batini Qureyşə daxil olan Haşimi icmasından idi. Belə demək mümkünsə, Məkkə kübarlarının bir təmsilçisi idi. Onun gənc yaşlarında çobanlıqla məşğul olmasına gəldikdə isə, qəbilə quruluşunda heyvandarlıq əsas təsərrüfat növü, çobanlar isə döyüşçü qüvvə sayılırdı. Əkinçilərdən fərqli olaraq, heyvandarlar həmin cəmiyyətin aktiv və aparıcı qüvvəsi idi. Peyğəmbərlik verilən həzrət Məhəmməd cəmiyyətlə onun anladığı dildə danışmağa başladı. Radikal islahatlar, in-

qilabi fikirlər deyil, məhz hər kəsin anlayacağı və rahatlıqla qəbul edəcəyi fikirlər dilə gətirdi. Ərəblər bütlərə sitayiş etsələr də, bütləri vahid Allahın müxtəlif xüsusiyyətlərini daşıyan əşyalar hesab edirdilər. Onların axirət haqda da, İbrahim və İsmayıl kimi qədim peyğəmbərlər haqda müəyyən təsəvvürləri var idi. Məkkəlilər digər ərəblərdən sözübütöv, vəfalı və etibarlı olmaları ilə seçildilər. Bədii zövqləri, şeiriyətə meyilləri var idi. Tarixi mənbələrdə göstərilən bir sıra vəhşi adət-ənənələr isə əsasən Məkkə ətrafında məskunlaşan səhra tayfalarına aid idi. Bir sözlə, həzrət Məhəmməd kifayət qədər mədəni bir mühitdə yeni dinin təbliğinə başladı və müraciət etdiyi ilk şəxslər də elə Məkkə elitesinin təmsilçiləri oldu. Belə bir şəraitdə o, yalnız daha yüksək mədəniyyət, daha uğurlu həyat tərzini təklif etməklə, bir uğur əldə edə bilərdi və etdi də. Məkkə elitesinin bir çox nümayəndələri “nə üçün yeni peyğəmbər bizim icmaddan yox, məhz Haşimilərdən çıxdı?!” – məntiqi ilə yeni dinə müxalif mövqeyə tutdu. Lakin qəbilə savaşımda boğulan Mədinə qəbilələri yeni peyğəmbərdə bir ümid işığı görüb, onu öz şəhərlərinə hakim qismində dəvət etdilər. Əsasən əkinçi şəhəri olan, daim qəbilə ədavəti içində yaşayan, ərazi quruluşuna görə inkişafdan qalmış şəhər sayılan Mədinə 10 ilə yaxın bir müddətdə inkişaf və güc baxımından Məkkəni ötdü. Peyğəmbər mədinəlilərin düşüncəsini, həyata yanaşmasını dəyişməyə çalışdı və mütərəqqi bir şəhər qurdu. İlk öncə tolerantlığı və dini dözümlülüyü aşılaman

Haradan başlamalı

Mədinə müqaviləsi imzalandı, fərqli qəbilələr arasında qardaşlıq əhdi bağlandı, gəlmələr və yerlilər arasında qarşıdurma heçə endirildi, müsəlmanların savadlanmasına şərait yaradıldı, peyğəmbərlərin qissəsi vasitəsilə vahid tarixi təfəkkür aşılındı, adət-ənənələr hüquqla əvəzləndi, idarəçilik məşvərət əsasında quruldu, gigiyena qaydaları və etik normalar tətbiq olundu, qadınlara hüquqlar verildi, qulların durumu hüquqla tənzimlənməyə başladı. Bütün bunlar nəticəsində müsəlman cəmiyyəti yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Müxtəlif qəbilələr hesabına güclü hərbi koalisiya yaradan və ərəblər üçün görünməmiş miqyasda hərbi qüvvə toplayan Məkkə mədəniyyət və həyat tərzini baxımından isə Mədinə ilə rəqabət apara bilmədi. Bu işlər o zaman üçün olduqca progressiv addımlar idi. Lakin təəssüf ki, sonrakı nəsillər müsəlmanlar Peyğəmbərin düşüncə ruhuna və prinsiplərinə uyğun davranmaq əvəzinə, onun konkret cəmiyyət üçün tətbiq elədiyi qaydaları yamsılamağa başladılar. Nəticədə vaxtı ilə progressiv sayılan bir məktəb əsrlərlə davam edəcək bir durğunluğa düşər oldu.

Bəs Peyğəmbər nə etdi? Bu haqda geniş danışmaq olar, hətta yuxarıda biz buna qısaca da olsa, toxunduq. Ancaq bütün bunları bir kəlmə ilə ifadə etsək, deyə bilərik ki, Peyğəmbər müsəlmanlara ləzzətli həyat bəxş etdi. Bəli, müsəlmanlar savaşa da gördülər, xəyanətlər də, acılıqla da sınağa çəkildilər, çalışqanlıqla da. Amma bütün bunları sevə-sevə etdilər. Məkkədən fərqli olaraq, Mədi-

nədə insanların hədəfi, sevgisi, qarşılıqlı etimadı, bir sözlə, şirin həyatı var idi. Məkkə isə alternativ bir həyat tərzini təqdim edə bilmədi deyə, məğlub oldu. Burada mövzu sırf iman və ya ideya deyildi, mövzu – həyat idi. Müsəlmanların qarşılaşdığı çağırışlar adətən yanlış olaraq sırf dini-ideoloji müstəvidə təhlil olunur. Əslində, İslam din və ideya olaraq təcridən formalaşdı, təcridən aşılırdı, ərəb cəmiyyəti isə bu tipli mübahisələr üçün hələ yetkin deyildi. Ona görə də İslamın qələbəsi ilk növbədə məişət, yaşam tərzinin qələbəsi idi.

Həyat insana bir dəfə verilir və bu həyatı ləzzətlə yaşamaq insanın nəinki haqqı, hətta yeganə hədəfidir. Elmi-fəlsəfi bəhlələr akademik çevrələrdən başqa heç kəsə maraqlı gəlmir, o da akademiya divarları arasında. Hər kəs doyunca və dolğun yaşamaq, varlığından həzz almaq istəyir. İslam tarixindən misallar çəkdik, lakin bizə daha yaxın olan tarixdən biz sosialist blokun kapitalist bloka məğlubiyətini də yada sala bilərik. Qərbi insanı sosialist quruluşlu ölkələrdə yaşamaq istəmirdi, SSRİ vətəndaşlarına isə qərbi yaşam tərzini cəlbədicisi gəlirdi. Sadəcə əməy və ictimai faydalılığa köklənmiş bir həyat tərzini əyləncəyə və individualizmə köklənmiş həyat tərzini ilə rəqabətə dözə bilməzdi. Buna görə də mədəniyyət sanki hərbi, siyasi, ideoloji mövzuları arxa plana atmaqla, öz işini gördü. Bu gün isə artıq başqa çağırışlar var. Bir vaxtlar sosialist blokun süqutu ilə tarixin sona çatdığını və dünyanın artıq liberallaşdığını söyləyən Fukuyama artıq etiraf

Haradan başlamalı

etmək məcburiyyətindədir ki, artıq bu yaşam tərzı də effektiv sayılmır.

Avropanı ağışuna alan 30 illik müharibə və onun nəticəsində imzalanan Vestfaliya sülhündən sonra qoca qitə sürətlə modernləşməyə başladı. Kilsənin siyasət səhnəsindən çıxarılması dini savaşları minimuma endirdiyindən sonrakı savaşlar ictimai düzəni dəyişmək və milli ideyalar naminə aparılmağa başladı. Elmi-texniki proqres də, mədəniyyət və fəlsəfənin inkişafı da sırf bu məqsədlərə xidmət elədi. İmperiyalar üçün dinin yaratdığı narrativi artıq elm yaratmalı idi. Feodal dönəmin mənfəətbaz və meşşan təfəkkürlü burjuaziyası inqilablar vasitəsilə hakimiyyətə gəldi və yeni elitələr formalaşdı. Bu meşşanlıq və mənfəətbazlıq bir normaya çevriləndən sonra XIX əsrdə materializm bir həyat proqramı kimi Avropada tam şəkildə oturuşdu. Hətta mənəvi mövzuların da materialist müstəvidə dərkinə başlandı. Bu isə yeni din idi: öz peyğəmbərləri, öz təsisatları, öz ehkamı və əxlaqı ilə. Materializmlə barışmaq istəməyənlər marginallaşma təhlükəsindən qurtulmaq üçün onun kahinlərinə boyun əymək məcburiyyətində qaldılar. O zamandan etibarən materializm bir dünyagörüşü kimi iki əsas hissəyə bölündü: sosializm və liberalizm. Modern dönəmin dini sayılan materializm bu iki məzhəbə parçalandı və XX əsr əsasən bu iki cəbhənin qarşılıqlıması ilə səciyyələndi. Bu savaşda solçu cınah uduzdu. Amma çox keçmədi ki, XXI əsrin əvvəllərindən liberalizm də dərin böhrana düşdü.

İqtisadi-siyasi gücünü hələlik qorusa da, insan kimliyinin tərifi ilə bağlı bu böhran durmadan dərinləşir. Gündəmi zəbt edən demokratiya, gender bərabərliyi, universal hüquq, insan azadlıqları və s. insan kimliyi kontekstindən çıxarılaraq, artıq ayrıca bir nəsnə kimi müzakirə olunur. Bu mübahisələr isə eynilə orta əsrlərdəki sxolastik bəhslər kimi öz həllini tapmır, uzandıqca uzanır. Orta əsrlərin mancanağından qurtulmaq istəyən insanlıq yenedən və növbəti mancanağa düşdü, sadəcə yeni formada. Çünki maddiyyatın təqdim edə biləcəyi bütün ləzzətləri təcrübə edən insan heç cür qane ola bilmir. Məhz bu qane olmama özəlliyi insanda özü ilə bağlı suallar yaratmağa başlayır. Bu sualın da cavabı saysız-hesabsız elmi əsərlərdə deyil, yaşam tərzindədir – ləzzət bəxş edən yaşam tərzində. Bütün dünya da sırf bunun intizarındadır.

Haradan başlamalı

Yaşadığımız zəmanənin öncəki dövrlərdən mühüm bir fərqi var: insan bütün vücudu ilə öz həyatını yaşamaq istəyir. Həyat mövzusu bəşər tarixində həmişə aktual sayılsa da, heç vaxt indiki qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etməyibdir. Bəşər övladı yarandığı ilk gündən bəri özünü təbiətin axarına buraxaraq, kor-təbii bir həyat yaşamaq istəməyib. Bəli, o, təbiətdən asılı olub, lakin hər zaman da ana təbiətə qalib gəlmək istəyib. Bu qaliblik arzusunun qaynağı isə insanın özünüdərkindədir. O, özünün digər bioloji növlərdən fərqliliyini, xüsusilə düşüncə və məhəbbət istedadını dərk etdikcə, varlıq aləmində özünə yaraşdırdığı bir məqam tutmağa çalışıb. Beləliklə, insan tarix yazmağa başlayıb. Dinlər və fəlsəfi məktəblər özünüdərək üçün ideallar formalaşdırır, sivilizasiyalar isə həmin idealların ifadəsinə çevrilir. Tədricən insan kimliyi

coğrafi və tarixi şəraitlə şərtlənmiş əlavə qatlara bürünməyə başladı. O, insan olmaqla yanaşı, milli, dini, sosial, mədəni və digər kimliklərin daşıyıcısına çevrildi. İnsan reallıq hissini itirərək özü üçün icad etdiyi illüziyaları bir reallıq kimi qəbul etməyə başladı. Nəticədə Don Kixot kimi yel dəyirmanları ilə savaşa qalxdı. Yeni saxta kimliklər yük kimi insan çiyinə oturur, onun arzu və istəklərini şaxələndirir, münaqişələri çoxaltmaqla onun həyatını ağırlaşdırır. Səhsiz dinlər, fəlsəfi məktəblər, siyasi sistemlər, ideologiyalar, hüquq nəzəriyyələri, əxlaq normaları, iqtisadi modellər, tarixi mülahizələr, elmi kəşflər insanın xoşbəxt olmaq arzusundan yaransa da, onun “susuzluğ”unu yatırtmaq əvəzinə, daha da artırdı. Lakin bütün bunlarla yanaşı, qəlbın səsi heç zaman kəsilmədi ki, kəsilmədi. Onun daxilində həmişə itirilmiş cənnət iniltisi duyulub və bu inilti onu həmin cənnəti öz əlləri ilə qurmağa ümidləndirib. İnsanı öz daxili aləminə dalmağa çağırın bir səs onu illüziyalardan qurtulmağa, özü olmağa, əsl kimliyinə uyğun və xoşbəxt yaşamağa səsləyib. Qaranlıq və vahiməli cəngəllikdə azan insan bir zamanlar “tanrılar bizi belə yaradıb”, “öləndən sonra qurtulacağıq”, “bura ilə kifayətlənməliyik”, – deyər özünü sakitləşdirirdisə, artıq insan aram ola bilmir. Ya hər qarşısına çıxan cığıra üz tutub onu fərqli şəkildə qət edir, ya havalanır, ya da bezərək intihar edir.

Bəşəriyyət indi bu durumdadır. O artıq anlamağa başlayıb ki, düşdüyü bu cəngəllik əsl illüziyadan başqa bir şey deyil. Lakin bu ilğımdan necə qurtulsun? Kənardan ona hücum edən saysız-hesabsız səslərə qu-laqlarını necə tıxasın? Haradan başlasın?

Həyatımızdakı xaosdan qurtulmaq üçün ən əvvəl sakitləşməliyik. Söhbət dərin mənəvi aramlıqdan getmir; sadəcə bir anlıq özümüzə “Dur!” deyib dayanaq. Öz-özümüzlə dərdləşmək üçün “mən”imizə bir dəfə şans verək. Bundan nə özümüz itirəcəyik, nə də başqaları. Sakit halda özümüzə bu sualı verək: “Mən haradayam və hara getmək istəyirəm?” Xaotik hərəkətlər və qəfil hadisələrdən ibarət həyatımızı səliqəyə salmaq üçün ilk növbədə biz harada olduğumuzu və nə istədiyimizi başa düşməliyik. Sadə və əziyyətsiz bir başlanğıc!

Bu sualı düşdüyü durumdan sadəcə narahat olan şəxs özünə verə bilər. Hətta deyərdim ki, bu sual yalnız insanda yarana bilər. Bayaq biz həyatı bir cəngəlliyə bənzətdik. Cəngəllikdə hər növ canlı özünü rahat hiss edə bilər, təkcə insandan başqa. İnsan, mütləq, durumu dəyişməyə, öz rahatlıq və təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışacaq. O özünü hadisələr axarına buraxıb, sonu bilinməyən bir məcraya düşməkdən qorxur. Müəmma və qaranlıq onu vahimələndirir. İndi biz də bu sadə məntiqlə silahlanıb: “Hara düşmüşük

Haradan başlamalı

və hara gedirik?” – deyə özümüzə sual ünvanlamalıyıq. Bilirsiniz, bu sual da insana qorxu hissi aşılaya bilər. Biz qəribə və ziddiyyətli varlıyıq. Qaranlıqdan qorxa-qorxa ona alışmağı bacarıyıq. Bu zaman özümüz üçün yaratdığımız komfort zonasını tərk etmək istəmirik. Ətrafa baxıb başqaları kimi yaşamaq bizə daha asan gəlir, nəinki onu dəyişmək. Yəni dəyişmək arzusu ilə yanaşı, konformizmə meyilli bir varlıyıq. Həm fərqli olmaq istəyirik, həm də cəmiyyətdən ayrı düşüb, tənha qalmaqdan qorxuruq. Və bütün bunlar təbiidir.

Düşünməklə, özümüzə bir-iki sual verməklə rahatlığımız əldən getməz. Əksinə, narahatlıqlarımıza çarə tapmağa imkan qazanırıq. İnsanın rahatlığa düşkünlüyü çox təbii, hətta təməl bir istəkdir və bu hissdən məhrum halda yaşamaq heç mümkün olmazdı. Lakin bütün istəklər kimi, həyatı şirinləşdirməyə yönəlmiş rahatlığa düşkünlük düzgün səmtə yönəlmədikdə həyatın qəniminə çevrilir. Bəzən cəmiyyətdə fərqli olmaq dəbə minir deyə, biz də fərqlənməyə can atır, nonkonformist olduğumuzu düşünürük. Halbuki bir qədər düşünəncə bəlli olur ki, fərqli görünmək cəhdimiz də konformist meyillərdən doğur, çünki belədə fərqliyə də daxilən deyil, ictimai tələb üzündən can atırıq. Bəzən isə digərlərindən heç nə ilə fərqlənmədən başqa bir aləmdə yaşamağı bacarıyıq. Ona görə formalar-

da deyil, məzmununda dayanmağımız gərəkdir. Bizi nə rahatlaşdırırsa bilər? Hansı həyat bizi qane etmək gücündədir? Bunlar mühüm suallardır, lakin insan öz vücudu ilə real durumdan narahatlıq duymadıqca, bu suallar haqda düşünmək də nəticəsiz qalacaq.

Xoşbəxt həyat proqramı insanşünaslığa əsaslanmalıdır. Məsələnin mürəkkəbliyi də elə bundadır: insanın özünü tanıması bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də həm fəlsəfənin, həm elmin, həm dinin həllini gözləyən bir problemi olaraq qalır. Maks Şelerin ifadəsi ilə desək, insan yeganə varlıqdır ki, özünü tanımır və XX əsrdə o öz-özünü tanımadığını etiraf elədi.¹ Yəni dini və ya elmi biliklərdən qaynaqlanan, insana xas “hər şeyi bilmək” iddiası XX əsrdən etibarən mənasızlaşdı. İnsan özünü tanıma yolunun sonsuz olduğunu başa düşdü. Belə olduqda qarşımıza çaşdırıcı sual çıxır: əgər insanoğlu özünü heç zaman tam dərk edə bilməyəcəksə, onun xoşbəxtliyi mümkündürmü? Bu sualı cavablandırmağa hələlik tələsməyək.

Daxilimizdə hər hansı bir tələbat varsa, o tələbatın bir qarşılığı da olmalıdır. İstər maddi, istər intellektual, istərsə də mənəvi tələbat mövcuddursa, şübhəsiz, onların təmini də zəruridir. Reallıqla razılaşmayan insan daha yaxşı bir həyata ehtiyac duyursa, deməli, belə bir

¹ Maks Şeler, “İnsan və tarix”

Haradan başlamalı

həyat mümkündür. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəlində qərb fəlsəfəsində ekzistensializm adlı yeni bir dönmə başladı. Öncəki fəlsəfi məktəblər insanı ruh və ya bədən qəlibinə salmaqla, faktiki olaraq onu bir-birini istisna edən seçimlər qarşısında qoyurdular. Əgər seçim ruhun xeyrinə edilirdisə, bəşərin elmi-texnoloji inkişafı öz əhəmiyyətini itirmiş olurdu. Əksinə, seçim maddənin xeyrinə olanda, insanın mədəni və mənəvi xüsusiyyətləri inkar olunurdu. Belə bir substansional yanaşma, demək olar ki, ötən əsrin əvvəllərində öz təsirini itirərək insanın ekzistensiyası (mövcudluğu) ilə esensiyası (mahiyəti) arasında sərhəd çəkdi. İnsan ruh və bədən arasında deyil, öz təbiətinə uyğun şəkildə müxtəlif mahiyyətlər arasında seçim edən, iradəli və şüurlu bir varlıq kimi dərk olunmağa başladı. O, mövcud reallıq ilə razılaşmayaraq, daha üstün bir reallıq yarada biləcək varlıq elan edildi. İnsan qəlibləri sındırılıb, Nitsşenin təbirilə desək, “fövqəlbəşər” olmaq üfüqlərini kəşf etdi. İslamın da insan təkamülü konsepsiyası ekzistensializmin bu qənaəti ilə müəyyən mənada uzlaşır. Quran məntiqi ilə insan azad seçim vasitəsilə ətraf aləmin ona sınıdığı qəlibləri dağıdaraq, daxili potensialında daşdığı “kamil insan”a çevrilir: *“Şübhəsiz ki, Biz ona yol göstərdik! Fərqi yoxdur, ya şükür etsin, ya da naşükür olsun”*.²

² İnsan, 3

Yəni bizim yaşam tərzimiz hər an daha yaxşı və ləzzətli ola bilər və olmalıdır da. Lakin bunun baş verməsi üçün insan mövcud durumundan narazı olmağı bacarmalıdır. İnsanı digər varlıqlardan ayıran başlıca amillərdən biri də məhz budur: o, realıqla razılaşmaq qüdrətinə malik yeganə varlıqdır. İstənilən təkamülün də mühərriki məhz insanın bu xüsusiyyətidir. Mövcud durumla razılaşmaq isə onun üçün durğunluğa və tənəzzülə bərabərdir.

Heç bilirsiniz, həzrət Məhəmməd öz dəvətinə necə başlamışdı? O, ilk sözünü xalqa çatdırmaq üçün Səfa dağına çıxır və məkkəlilərə səslənir. Camaat ətrafına toplaşandan sonra isə soruşur: “Düşmənin dağın arxasından sizə həmlə etməyə hazırlaşdığını desəm, buna inanarsınız?” Bunu deyər-deməz bəziləri əllərini silaha atdı, çünki məkkəlilər ona hədsiz inanırdılar. Xalq bu suala müsbət cavab verəndə o belə dedi: “Mənə inanırsınızsa, bilin ki, qarşıdan Qiyamət günü gəlir”.³ Yəni Peyğəmbər öz dəvətinə gündəmdəki hansısa ictimai məsələdən, yaxud dini-fəlsəfi müzakirədən başlamadı. O, məkkəlilərə yüngülvari şok yaşatmaq istədi ki, bəlkə, məişət qayğılarından ayrılıb, öz həyatları barədə bir an da olsa düşünelər. Peyğəmbər nitqinə uzun-uzadı nəsihət və moizədən başlasaydı, onun-

³ Məhəmməd Əbu Zöhrə, “Peyğəmbərlərin sonuncusu”; Cəfər Sübhani, “Əbədiyyət çırağı”

la filosof arasında bir fərq qalmazdı. Ən yaxşı halda onu dinləyib tərifiyləyəcək və daha sonra hamı öz işinin başına qayıdacaqdı. Ona görə olduqca mühüm idi ki, insanlar həyatın mənası və məsuliyyəti barədə düşüncələrə dalsınlar. Yeni həyat həmin bu narahatedici “Mən kiməm?” sualından başlamalı idi.

Yəqin ki, İslam terminologiyasında “kafir” sözünü eşitməyən yoxdur. Təəssüflər olsun, bu söz əksər hallarda təkfirçilik müstəvisində başa düşülür. Kafir dedikdə, ağılımıza ilk növbədə dinsiz biri gəlir. Lakin ərəb dilində “kafir” sözünün etimoloji mənası “örtən, gizlədən”dir. Sadə dillə desək, İslamdan öncəki dövrdə nəyisə ört-basdır edənə ərəblər “kafir” deyərtilər. İslam terminologiyasına bu söz “dinsiz, imansız” mənasında ona görə daxil olundu ki, kafir maddi tələbatını qabar-daraq, öz mənəvi tələbatını ört-basdır etməyə çalışan biri kimi başa düşüldü. Əslində, kafir – öz fikrini yalnız ətrafa yönəldən, öz daxilini isə unudan kəsdir. Kim ki daxili narahatlıq yaşayır və bu narahatlığına biganə qalırsa, kafirə çevrilir, buna görə də xoşbəxt ola bilmir, çünki hərtərəfli deyil, yalnız biryönlü inkişafa can atır.

Beləliklə, insan özünü tanımaq və xoşbəxt olmaq istəyirsə, ilk növbədə mövcud durumla razılaşmalıdır. “Mən kiməm və kim ola bilərəm?” sualını insan yalnız özünə verə bilər. Tarixin bütün inqilabları, bəşəriyyətin həyatını dəyişən bütün böyük hadisələr də

məhz bu sualdan başlayıb. Ərəblər öz yarımvəhşi səhra həyatları ilə qane olsaydılar, böyük bir sivilizasiyanın əsasını qoya bilərdilərmı?! Avropa orta əsrlərdə sivilizasiyanın periferiyası və yoxsul qitə olması faktı ilə razılaşsaydı, böyük coğrafi kəşflər, intibah və burjua inqilabları olardı mı? Adətən insanoğlu mövcud reallıqda özünə yer tapmayanda daha yaxşı reallıq qurmaq arzusuna düşür. Həyatın dinamikası bu amildən asılıdır. İnsan ilk öncə tərəqqiyə ehtiyacını üzə çıxartmalıdır ki, daha sonra ona can atsin. Əks təqdirdə, hər bir progressiv ideya elə ideya olaraq da qalacaq. Bu mərhələdə vacib deyil ki, insan tərəqqinin ona nə verəcəyi barədə hansısa təsəvvürə malik olsun: o sadəcə mövcud vəziyyəti dəyişmək istəyini özündə kəşf etməlidir. Susuzluq hissi keçirməyən bir insanın su içməsi onun ziyanına olduğu kimi, dəyişiklik təşnəsi olmayan insanın da səyləri ona ağır yük kimi görünəcəkdir. Məsələn, elə ənənəvi cəmiyyətlər var ki, onlar modern dövlətçiliyə, modern qanunvericiliyə, modern iqtisadiyyata ehtiyac duymurlar, lakin beynəlxalq təsisatların və siyasi rəhbərlərin təkidi ilə modernləşməyə məcburdurlar. Dəyişikliyə hazır olmadan dəyişən ölkələr inkişaf etmək əvəzinə, daha acınacaqlı duruma düşürlər. İctimai dəyişikliklər ictimai sifarişdən doğmalı olduğu kimi, insanın da dəyişilməsi onun daxili tələbatından irəli gəlməlidir.